

PRAKALBINTI PASTATAI

Susitikęs su Algirdu Juliumi Greimu 1971 m. Urbino semiotikos stovykloje, Manaras Hammadas užsimojo kurti erdvės semiotiką. Greimas šio sumanymo nesuprato: erdvė ir laikas jam tada atrodė tik veiksmo aplinkybės. Tačiau Hammadą domino ne tuščia erdvė, o reikšminė erdvės, žmonių ir daiktų sampyna. Tam, kad kasdieninė gyvenamojo miesto aplinka taptų semiotine kalba, reikėjo geografinio ir kultūrinio nuotolio – Japonijos, jo gimtosios Sirijos, antikinės Romos ir, žinoma, įvairių laikotarpių Prancūzijos erdvinių objektų tyrinėjimo. Vilniaus universiteto architektūrinio ansamblio semiotinė analizė pratęsia šią iškalbingų objektų virtinę.

Erdvės kalbos, kaip bet kurios natūraliosios ar figūratyvios kalbos, *išraiškos* plotmė pasitelkiama tam, kad būtų kalbama apie kažką kita – *turinio* plotmę. Svarbu ne tai, ką žmogus veikia erdvėje, bet tai, kaip jis veikia erdvę arba veikia drauge su ja. Apibendrinamas Hammado organizuotą pirmąją erdvės semiotikos konferenciją, Greimas siūlė aprašyti miestą ir kaip pasakymą, ir kaip sakyką*. Hammadas nekalbinio sakymo problematiką išplėtojo daugelyje analizių.

Erdvės diskurso sakytojas palieka pėdsaką architektūrinuose planuose, pastatų konstrukcijoje. Už jo slypi ne tik architektas, bet ir užsakovas, ir „darbų vykdytojas“. Hammadas atkreipia dėmesį, kad Vilniaus universiteto observatorija buvo pradėta statyti palankiai susiklosčius aplinkybėms: jaunas lietuvis (Tomas Žebrauskas), baigęs matematikos ir astronomijos studijas Vienos ir Prahos universitetuose, grįžta į tėvynę, o mecenatė aristokratė (Elžbieta Oginskytė-Puzininė) suteikia statybai būtina finansavimą. Po 25 metų architektas Marcinas Knackfusas pastato architektūrinį priestatą su meridiano siena centre, tiksliai orientuotą į astronominę šiaurę. Nors pusanthro šimtmečio vėluojant, kartojama vakarietiška universitetinių pastatų koordinacija su keturiomis pasaulio šalimis.

Architektūriniai planai ir tebestovintys pastatai perduoda ideologinį sakytojo pranešimą. Universitetas išsiskiria iš vingiuotų Vilniaus gatvių savo tiesiais pastatais, orientuotais šiaurės–pietų arba rytų–vakarų kryptimi. Šitai, pasak

* Algirdas Julius Greimas, „Topologinės semiotikos linkui“, *Baltos lankos*, 2011, Nr. 34, p. 144–173.

Hammado, universaliosios vertės priešinamos vietinio reljefo atsitiktinumams. 1820 metais įkurtoje Mineralogijos salėje tyrėjas atpažįsta politinį diskursą, suteikiantį vertę po žeme paslėptiems lobiams ir skatinantį sekti industrinėje revoliucijoje toliau pažengusiomis šalimis. Nustojus galioti šiam politiniam diskursui, nežodinį pranešimą visuomenei siunčia Bibliotekos fasadas, patvirtinantis Universiteto paskirtį būti žinių talpykla, perduoti ir kurti naują žinojimą. Tai tik keli Universiteto architektūrinio ansamblio perskaitymo pavyzdžiai.

Sakymo adresatas pirmiausia skaito erdvinės išraiškos figūras. Turinio plotmėje medžiaginiams objektams priskiriamas naratyvinio subjekto vaidmuo ir atitinkamos modalinės vertės. Vartai skelbia *galėjimą* arba *privalėjimą* praeiti, o siena – negalėjimą praeiti ir *privalėjimą* sustoti. Pro langą stiklą *gali* patekti šviesa, bet *neprivalo* (kaip ir pro sieną) prasiskverbti šaltis. Be abejo, inertiški daiktai patys savaime nieko nenori, neprivalo ir negali – modalines vertes jiems suteikia architektūrinio pranešimo sakytojas, o jas atpažįsta sakymo adresatas.

Universitetas yra architektūrinio pasakojimo subjektas, siekiantis užtikrinti medžiaginį sukonstruotos erdvės tęstinumą. Erdvinėmis priešpriešomis jis kalba apie kūną ir dvasią, uždaramą ir atvirumą, laikinumą ir pastovumą. „Pasaulyje nedaug universitetų, išsaugojusių XVI amžiaus pėdsakus greta vėlesnių priestatų. Ši institucija liudija, jog šalis, esanti Baltijos pakrašty, atokiai nuo europinio mąstymo centrų, gebėjo išsiveržti iš intelektualinės atskirties“, – sako studijos autorius.

Antisubjekto vaidmenį atlieka laikas. Griaunamoji laiko galia reiškiasi fiziniais ir cheminiais nykimo procesais, kuriems priešinasi tvarus juridinis asmuo – universitetinė institucija. Ten, kur kasdieninis praeivis mato tik gražią architektūrinę detalę, kompetentingas stebėtojas išžvelgia iššūkį grėsmę keliantiems išoriniams veiksniams (plg. Sarbėvijaus kiemo arkų ir kontraforsų konstrukcinės funkcijos aprašymą). Kaip antisubjekto pagalbininkai pasirodo kiti du nematerialūs atlikėjai – šaltis ir ugnis. Pietiečio žvilgsnis pastebi sakytinį šalčio pėdsaką, atpažįstamą sienų storume, skurdokoje kiemų augmenijoje, užmūrytose antro aukšto arkadose.

Diachroninis architektūrinių planų skaitymas išryškina istorinio laiko žingsnius: Universiteto plėtimasis 1582–1802 metais, rekonstrukcijos po niokojančių gaisrų, Bažnyčios ideologinio svorio susilpnėjimas, panaikinus jėzuitų ordiną, Abiejų Tautų Respublikos žlugimas, Rusijos imperiniai planai, prievartinis Universiteto uždarymas ir atkūrimas po Pirmojo pasaulinio karo, dabartinio architektūrinio ansamblio semantika.

Universiteto santykius su miestu apibrėžia universitetinės bendrijos ir visuomenės perskyra. Į semantinę izotopiją, grindžiamą vidaus ir išorės, privatumo ir viešumo kategorijomis, įtraukiamos erdvės ir atlikėjai. Po paviršine raiška atsi-

skleidžia giliosios vertės, priklausančios nuo socialinės hierarchijos, nuo lokalių ir universalių verčių priešpriešos. Universitetas, išsaugęs iš Vilniaus jėzuitų kolegijos, išsaugo vienuolyno, o ne pasaulietinio būsto funkcinių modelių. Jo santykis su miestu radikaliai pasikeičia XIX amžiaus pradžioje. Nugriovus pastatą, skyrusį Bibliotekos kiemą nuo Universiteto gatvės, Universitetas atsiveria miestui nauju fasadu, skelbiančiu kitą diskursą. Vietoj Universiteto, užsisklendusio savyje, beveik neprieinamo miestiečių žvilgsniui, – Universitetas, visiškai atviras miestui ir kviečiantis praeivį jį aplankyti.

Sakymo, skirto pačiai universitetinei bendrijai, atžvilgiu aptariamos naujosios Universiteto freskos. Puošiančios antrąjį, „kilmingąjį“, aukštą, jos kreipiasi į tuos, kurie priversti pro čia vaikščioti, primygtiniu diskursu. Sakytinį Petro Repšio freskų ir bronzinio bareljefo turinį pašaliniam stebėtojui perskaityti sunku. Bareljefe, primenančiame viduramžių sarkofagus, atpažįstama gulinės moters figūra, bet skersai plokštę įrašyti žodžiai lieka nežinomi. Nėra jokios nuorodos, kad tai mirusių baltų kalbų žodžiai. Aptariama freskų topologija ir plastinis lygmuo, tačiau naratyvinių scenų personažai atrodo pasklidę padrikai, o naratyvo turinys – nesuprantamas. Bandydamas įveikti sakymo trikdžius, studijos autorius pasitelkia Greimo mitologinius tyrinėjimus ir žodinių liudijimą, kad išsilavinę lietuviai laišką pradeda kreipiniu „Mielas bitininke“ (taip Greimas į prancūzų kalbą išvertė „bičiulį“). Tai leidžia paaiškinti freskoje pavaizduoto bitininko, einančio prie avilių, semantiką. Repšio tapybinis sakymas lyginamas su semiotiko, tiriančio senąją baltų kultūrą, diskursu. Pasak Hammado, tai – vizuali fragmentiškos ir menkai tesuprastos mitologijos versija.

Baltiškosioms freskoms topologiškai ir semantiškai priešingoms graikiškosioms, sukurtos antrojo *Domus philologiae* aukšto vestibulyje. Uždara baltiškojo vestibulio erdvė siejama su pašaliniam stebėtojui neaiškiomis vertėmis, o esantis trijų koridorių sankirtoje ir į kiemą žvelgiantis graikiškųjų freskų vestibulis – su europinės kultūros paveldu. Devynetą mūzų įvardija užrašai graikų kalba, antikinę tradiciją primena modifikuota trijų spalvų gama. Gretindamas abu vestibulius, studijos autorius daro išvadą, kad jų vizualusis diskursas nurodo du Lietuvos kultūros šaltinius ir teigia lokalių ir universalių vertybių sambūvį, Vilniaus universitetui būdingą nuo pat jo įkūrimo.

Daugiau kaip keturiasdešimt metų analizuodamas architektūrinius įvairių pastatų planus, Hammadas sukūrė veiksmingą aprašomosios kalbos metodiką. Planai vaizduoja ne vien objektyvią (kaip atrodytų), o ir virtualią tikrovę. Jie daug ką pasako apie tai, ko tikrovėje nėra: aprašo projektuojamus pastatus, kurie niekada nebuvo pastatyti arba pastatyti ne tokie, kokie buvo sumanyti. Kompetentingas skaitytojas atpažįsta tai, kas planuose neįvardyta (iš apšildymo sistemos brėžinių daroma išvada apie planuose nepaminėtus „tarnus“). Pasa-

to pjūvis „per metrą nuo žemės“ leidžia pamatyti tai, kas vaikščiojant žeme išsprūsta iš akių, o kita vertus – leidžia išvysti tai, kas paslėpta po žeme. Po naujesniais architektūrinio ansamblio sluoksniais atsiveria senesnieji.

Nespecialistui detali aprašomosios kalbos analizė galbūt pasirodys pernelyg techniška. Bet ji pravers tiems „išsilavinusiems lietuviams“, kurie, siekdami geriau pažinti savąjį paveldą, bandys atskleisti prasmę, slypinčią architektūros erdvėje ar planuose.

Šio tyrimo rezultatai reikšmingi dviem atžvilgiais. Analizės korpusas sudarytas iš daugiau nei šimto architektūrinių planų, aprėpiančių visą universiteto istoriją ir iki šiol išsamiau nenagrinėtų. Pagrindiniai Universiteto pastatai, buvę įvairių studijų objektu, pakartotinai ištyrinėti remiantis studijos autoriaus patirtimi nagrinėjant kitų vietovių erdvės semiotiką. Žvelgdamas į Vilniaus universitetą svetimšalio žvilgsniu, jis atpažįsta sakytines sąsajas su senaisiais Vakarų Europos universitetais ir architektūriniais stiliais. Semiotinės analizės metodas leido atskleisti prasminius pastatų aspektus, kurie kitais atvejais likdavo nepastebėti. Kita vertus, naujas korpusas paskatino patobulinti ir praturtinti erdvės semiotinės analizės instrumentus. Erdvės transformacijų, kaip ir senosios mitologijos, tyrimas primena archeologų siekį iš kelių atrastų šukių atkurti visą indą, iš kelių mūro liekanų – visą pastatą.

Studija baigiama teiginiu, kad metodologinės tyrėjo pastabos turi visuotinę reikšmę: „jos taikomos ne analizės objektui – Vilniaus universitetui, o šios analizės perspektyvoms ir procedūroms“. Beveik vienu metu su šiuo *Semiotikos* sąsiuviniumi studija prancūzų kalba pasirodys prancūzų semiotikos žurnale *Actes Sémiotiques*.

Kęstutis Nastopka